

2. ДЕМОКРАТІЯ В ГЛОБАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

2.1. Поширення і «якість» демократії в сучасному світі

Від виникнення демократії у стародавній Греції і до початку III тис. н.е. відбулася кардинальна зміна локуса (від лат. *locus* – місце) демократії – територіальних меж того політичного утворення, на яке поширюються її інститути та цінності: від міста-держави до національної держави і до транснаціональних об'єднань⁵⁵. Процес демократизації, що розпочався у XIX ст. у країнах Західної Європи та Північної Америки, у XX ст. набув глобального виміру. Найдинамічніше демократія розвивалася після II світової війни, а також наприкінці 80 - на початку 90-х років XX ст. Останній період пов'язаний з радикальними політичними змінами в державах Південної й Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР.

Швидкий процес поширення демократії в сучасному світі призвів до того, що на світовій арені з'явилися держави, які багато в чому не відповідають ustalеним уявленням про ліберально-демократичний лад. Це насамперед стосується так званих молодих демократій, у яких процес становлення демократичних інститутів ще не завершився. Вони не лише мало схожі на західні зразки демократичного устрою, а й різняться між собою як типом, так і розвиненістю демократичних інститутів. Тому одним із способів класифікації сучасних демократичних суспільств є поділ їх на «вільні країни», де панують принципи ліберальної демократії, а демократичні інститути стійкі й розвинені, та країни з неповною, або електоральною демократією, де участь громадян у політичному процесі обмежена в основному виборами.

Електоральні демократії мають конституції і формально створені на їхній основі інститути демократії. Формування урядів відбувається на підставі регулярних виборів. Проте і система державного правління, і соціальний статус особи істотно відрізняються від ліберальних демократій. Найголовніша відмінність полягає в тому, що в ліберальних демократіях інститути демократії виступають як необхідні механізми гарантування громадянських прав і свобод, котрі є самоцінністю. Натомість в електоральних демократіях панує ставлення до громадянських свобод як до засобу, що забезпечує нормальний перебіг виборчого процесу та мінімальну участь населення в ньому.

За даними міжнародної правозахисної організації «Freedom House», яка проводить щорічні моніторинги рівня свободи й демократії у більшості або й в усіх країнах світу, наприкінці 2000 р. у світі налічувалось 192 країни, 120 із них були ідентифіковані як такі, що мали електоральну демократію, тобто уряди в них формувалися шляхом виборів. У 86 країнах панував ліберально-демократичний лад (вони були визнані вільними).

⁵⁵ Про це див.: Даль Р. Зміна меж демократичних правлільн // *І.* – 2001. – №. 21. – С. 34-47.

Таблиця 2.1

Зростання кількості електоральних та ліберальних демократій у світі

Рік	Кількість електоральних демократій	Кількість вільних держав (ліберальних демократій)	Загальна кількість країн, включених до моніторингу
1990	76	65	165
1991	91	76	183
1992	99	75	186
1993	108	72	190
1994	114	76	191
1995	117	76	191
2000	120	86	192

Примітка: Таблиця складена за: <http://www.freedomhouse.org> (Freedom in the World 2000-2001).

Відомості про розширення сфери демократії протягом останнього десятиліття ХХ ст., наведені табл. 2.1, засвідчують, що на тлі збільшення кількості електоральних демократій загалом зростає кількість ліберально-демократичних режимів.

Рівень досягнутої свободи «Freedom House» визначає шляхом з'ясування питання про те, чи не порушуються права громадян у тій чи іншій країні, чи справді виборці вільно переобирають еліту, чи наявна політична конкуренція, чи інституціалізована опозиція тощо. Оцінка здійснюється за 7-бальною шкалою, де 1 бал – наявність найвищого рівня свободи, а 7 балів – найменший рівень свободи. Країна, яка в цілому досягла показника 2,5 балів, є вільною; від 3 до 5,5 – частково вільною; понад 5,5 – не вільною. Кількість вільних держав (ліберальних демократій) зросла з 42 (29,0%) у 1972 р. до 86 (44,8%) у 2000 р. Значно збільшилася й кількість частково вільних держав: з 36 (24,8%) до 59 (30,7%), у той час коли кількість не вільних держав зменшилася з 67 (46,2%) до 47 (24,5%)⁵⁶.

Розширенню сфери демократії в останній чверті ХХ ст. особливо сприяло падіння авторитарних та тоталітарних режимів у країнах Латинської Америки, Південної та Центрально-Східної Європи, а також у державах колишнього СРСР. Завдяки переходу великої кількості країн на шлях демократичного розвитку співвідношення сил у світі радикально змінилося на користь демократії, а процес її поширення, охопивши усі континенти, набув справді глобального масштабу. У табл. 2.2 показано, як вільні, частково вільні та не вільні держави світу, а також електоральні демократії розподіляються за

⁵⁶ Кількість проаналізованих за цей період країн було збільшено з 145 до 192.

континентами. До уваги взято два головні виміри – політичні права (8 показників стосовно політичної участі, наявності та дій опозиції, змагальності при здобутті й здійсненні влади тощо) та основні громадянські права (13 показників). Ці виміри корелюють між собою в основному позитивно, хоч повного збігу між ними нема.

Таблиця 2.2

Розподіл політичних режимів за континентами світу у 2000 р.

Континент	Всього країн	Рівень досягнутої свободи							
		вільні країни		частково вільні країни		не вільні країни		електоральна демократія	
		к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Африка	53	9	17	25	47	19	36	21	40
Центрально-Східна Європа	27	11	41	10	37	6	22	19	70
Америка	35	23	66	11	31	1	3	31	89
Азія	39	18	46	10	2	11	28	23	59
Західна Європа	24	24	100						
Близький Схід	14	1	7	3	21	10	71	2	

Примітка: Таблиця складена за: <http://www.freedomhouse.org> (Freedom in the World 2000-2001).

2.2. Консолідовані, проміжні та псевдодемократії

Однією з найпоширеніших концепцій сучасної демократії, яка дає змогу визначати розвиненість демократичного ладу в різних країнах, є концепція поліархії. За словами її автора, американського політолога Р. Даля, її мета – акцентувати увагу на реальних досягненнях, а не на нормативних ознаках демократії.

Поліархія (від гр. *polys* – багато і *archein* – влада, джерело) – це сучасна консолідована плюралістична демократія, у якій найвищі посадові особи, що керують державою, змушені модифікувати свою поведінку таким чином, щоб перемогти на виборах у політичному змаганні з іншими кандидатами, партіями і групами. Найголовніше, що відрізняє поліархію не тільки від не-

демократичних систем усіх видів, а й від більш ранніх маломасштабних демократій – це вражає розширення індивідуальних прав, які забезпечують високий рівень особистої свободи⁵⁷. За підрахунками визначного теоретика сучасної демократії А. Лійпхарта, 1980 р. у світі налічувалася 21 стабільна поліархія, а саме: Австралія, Австрія, Бельгія, Канада, Данія, Фінляндія, Франція, ФРН, Ірландія, Ісландія, Ізраїль, Італія, Японія, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція, Швейцарія, США, Велика Британія. Це ті країни, де ліберальна представницька демократія проіснувала неперервно 50 і більше років (з кінця другої світової війни). Крім цього, було 30 інших (нестабільних і таких, що існували недовго) демократій. Разом вони охоплювали приблизно 37% населення земної кулі. Стабільні демократії характеризуються високим ступенем відповідальності урядів перед своїми виборцями (уряди відгукуються на вимоги і враховують преференції тих суспільних груп, за допомогою яких вони прийшли до влади). Дії урядів перебувають «у відносно тісній відповідності з бажаннями відносно великої кількості громадян протягом тривалого часу»⁵⁸.

Дослідники перехідних процесів розглядають демократизацію насамперед як утвердження всеохоплюючої, чесної політичної конкуренції та високої політичної участі громадян у регулярних і законних виборах, а наявність громадянських і політичних свобод вважають тим підґрунтям, яке сприяє консолідації демократичного режиму, забезпечує поєднання в ньому політичної конкуренції з політичною участю. Консолідація означає набуття демократією легітимності як на рівні мас, так і на рівні еліти, завдяки чому вона вкорінюється настільки глибоко, що її занепад стає малоімовірним. Для неконсолідованих демократій, у яких новостворені владні інститути нестійкі, а політична культура населення містить багато стереотипів, несумісних із принципами ліберальної демократії, шлях до такого стану є довгим і непротистим.

Враховуючи рівень і напрям розвитку сучасних теорій демократії, далеко не в кожному конкретному випадку можна однозначно відповісти на запитання – є якась країна демократичною чи ні. У цьому випадку доречніше вести мову про ступінь демократичності та про перешкоди на шляху до консолідованої демократії. Зміцнення молодих демократій вимагає тривалого часу, впродовж якого деякі з них можуть зазнати краху, інші ж перетворяться на сучасні розвинені поліархії. **Проміжна форма демократії** означає саме це: незавершеність процесу демократизації й невизначеність його результату. Країна зберігає можливість як трансформуватися в ліберальну демократію, так і знову повернутися до тієї чи іншої форми недемократичного режиму.

⁵⁷ Dahl R. *Democracy and its Critics*. – New Haven; London, 1989. – P. 218-220. Стислий виклад концепції див.: Політологія / За ред. А. Колодій. – Київ, 2000. – С. 401-402, 406-407.

⁵⁸ Lijphart A. *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. – New Haven; London, 1984. – P. 37-38.

Але є й такий тип перехідних режимів, які не досягають навіть мінімального рівня демократії. Це так звані **псевдodemократії**. За наявності формальних атрибутів демократії – конституції, легально діючих опозиційних партій тощо – у них відсутні такі показники реального демократизму, як непередбачуваність результатів виборів і можливість відсторонити від влади правлячу партію в результаті відносно чесних виборів.

Режим псевдodemократії відрізняється від авторитаризму тільки наявністю легалізованої опозиції у вигляді політичних партій. Однак велика їх кількість жодною мірою не свідчить про повну репрезентованість населення на політичному полі. Навпаки, низька якість політичних партій (серед них переважають карликові, «кишенькові») виключає частину населення з електорального процесу і створює сприятливі умови для контролю владної еліти за перебігом виборчого процесу та його результатами, а отже, й для збереження нею владних позицій. Тобто, результат демократичних процедур є наперед відомим: біля владного керма залишаються ті ж люди, що були до виборів.

Отже, вивчаючи сучасні процеси демократизації, потрібно усвідомлювати різницю між такими якісно відмінними різновидами демократичних режимів:

- розвиненими, стабільними демократіями Заходу – зі стійкими політичною системою й економікою;
- молодими, але консолідованими демократіями країн Центрально-Східної Європи та деяких інших регіонів;
- неконсолідованими, фасадними чи псевдodemократіями у значній кількості держав посткомуністичного простору й більшості балканських країн.

2.3. Поняття, чинники та соціально-політичні наслідки глобалізації

Сутність глобалізації. Становлення демократії в країнах сучасного світу відбувається під могутнім впливом складних та неоднозначних процесів глобалізації, які мають як своїх палких прихильників, так і не менш затятих противників. Виступи антиглобалістів можна було спостерігати наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. у різних куточках світу, передусім у країнах розвинутої демократії (Великій Британії, Німеччині, Франції, Канаді). Та найрадикальнішим антиглобалістським викликом і загрозою демократії стали атаки терористів у Нью-Йорку й Вашингтоні 11 вересня 2001 р. Аналітики відзначали, що їх наслідки можуть зайти настільки далеко, що не лише змінять розстановку політичних сил на міжнародній арені, а й спричиняться до обмеження прав людини в розвинених демократичних країнах⁵⁹.

⁵⁹ Про складні й неоднозначні зв'язки світового тероризму з проявами і наслідками глобалізації, а також про місце України в сучасному світі див.: Дзюба І. Україна перед сфінксом майбутнього: Лекція в Університеті «Києво-Могилянська академія», 15

Отже, спробуємо з'ясувати, що таке глобалізація і як вона впливає на демократію в сучасному світі.

Ще декілька десятиліть тому слово «глобалізація» було мало вживаним, а процеси, які воно позначає, переважно йменувалися «інтернаціоналізацією». Під це поняття підводили різноманітні процеси виходу суспільного життя в усіх його вимірах (економічних, політичних, культурних, конфесійних та інших) за межі окремих країн і регіонів. У такому розумінні глобалізація розпочалася давно. Її початковими формами були торгівля та завоювання нових територій, а їхнім підґрунтям – здебільшого економічні чи інші матеріальні інтереси. Вони стимулювали зміни в міжнародному праві, впливали на релігію й культуру⁶⁰.

Існують різні періодизації цього процесу. Та хоч би до якого періоду ми відносили зародження й перші кроки глобалізації-інтернаціоналізації, безсумнівним залишається факт, що приблизно 500 років тому цей процес вступив у нову фазу розвитку. Її настання пов'язане з відкриттям і освоєнням Нового світу, створенням британських колоній у Північній Америці. Саме тут розпочалося поширення ліберальних та демократичних цінностей, а також їх втілення в життя в більш чистому вигляді, ніж це було можливе в Європі. Отже, відбулося не лише територіальне розширення старих держав, а й утворення політичних одиниць з домінуванням певних культурних цінностей.

Поступово територіальні завоювання та мілітарні шляхи інтернаціоналізації поступалися місцем торговельним і фінансовим. Тісну взаємозалежність розвинених країн світу продемонструвала Велика депресія 30-х років ХХ ст., що охопила цілі регіони й загальмувала розвиток торгівлі, простимулювавши водночас появу низки тоталітарних режимів. Фінансові та економічні кризи 70-х років ХХ ст. засвідчили ще більшу взаємозалежність країн та регіонів. З того часу стало очевидним, що логіка комерції й капіталу придушила інертність політики та започаткувала нову епоху великих суспільних змін, які незабаром було названо глобалізацією.

Поняття «глобалізація» в науковий обіг увів американський вчений-економіст Р. Робертсон у 1985 р., але й сьогодні попри свою популярність воно залишається одним із найдискусійніших у суспільній науці. Тлумачення цього поняття в словниках та енциклопедіях, як і в індивідуальних дослідженнях дуже залежить від специфіки тієї галузі знань, у контексті якої його розглядають, у той час коли явище, яке ним позначається, є настільки універсальним, що, вочевидь, вимагає міждисциплінарного підходу.

⁶⁰ Деякі вчені вважають, що в такому сенсі глобалізація розпочалася не менше ніж 5 тисяч років тому і пов'язують її з першими завоюваннями людьми нових територій. На думку інших, початки глобалізації слід вбачати в торговельних зв'язках між Тулузою й Китаєм у Х ст. Ще інші пов'язують глобалізацію з промисловою революцією, відносячи її початки до середини ХVІІІ ст.

Широке, можна сказати, історико-філософське визначення глобалізації пропонує російський учений М. Чешков. На його думку, глобалізація – це «процес поєднання різноманітних компонентів людства у процесі його еволюції на протигагу процесові диференціації людства». Головним продуктом цього процесу є «глобальна спільнота людства – буття й свідомість людства як продукту антропосоціогенези, яка набуває різноманітних історичних форм»⁶¹. Зазначаючи, що глобальна спільнота як така сформувалася протягом останніх 200 років, вчений усе ж зазначає, що упродовж останніх двох десятиліть глобалізація, особливо економічна, відбувалася надзвичайно інтенсивно. Особливість її останньої хвилі, що триває приблизно чверть століття, відзначають також інші дослідники⁶². Саме до цього періоду найчастіше й застосовують термін «глобалізація».

У соціологічних працях її трактують як багатосторонній процес взаємного пов'язування структур, культур і суб'єктів у світовому масштабі, розмивання географічних меж соціокультурних норм, як інтенсифікацію соціальних відносин у світовому масштабі та посилення взаємозалежності суб'єктів. Усі ці визначення своєрідно віддзеркалюють важливі аспекти багатоаспектного явища глобалізації.

Якщо спробувати виокремити те загальне, що є у різних визначеннях глобалізації, то її можна визначити як процес кількісного зростання та інтенсифікації політичних, економічних, соціальних, правових, культурних зв'язків і стосунків держав світу, усе більшої інтеграції людства.

Наслідком глобалізації є зростання багатопланової взаємопов'язаності і взаємозалежності людства. Стрімкість зближення країн і континентів завдячує нині насамперед новим технологіям, досягненням у електроніці та інших передових галузях науки. Використання супутникового зв'язку, фак-

⁶¹ Див.: Чешков М. Глобалізація: сутність, сучасна фаза, перспективи // Ї. – 2001. – Ч. 19. Глобалізація, Європейський Союз та Україна. – С. 178. Представляючи людство як глобальну спільноту, вчений виділяє в її розвитку такі етапи: протогобалізація – від неолітичної революції до Осьового часу (початок I тисячоліття нашої ери); зародження глобальної спільноти – від Осьового часу до епохи Просвітництва й індустріальної революції (тобто XVIII - початок XIX ст.); формування глобальної спільноти – останні 200 років до кінця нашого століття.

⁶² Американський політолог Р. Робертсон починає історію глобалізації з XV ст. і ділить її на 5 періодів: зародкова фаза – XV - середина XVIII ст.; первісна фаза – середина XVIII ст. - до 1870 р.; фаза пристосування – 70-ті роки XIX - середина 20-х років XX ст.; фаза боротьби за гегемонію – середина 20-х років - кінець 60-х років XX ст.; фаза невизначеності – 60-ті - 90-ті роки XX ст. Глобалізація, згідно з цим поглядом, фактично охоплює період визрівання і розповсюдження капіталізму у усьому світі, набираючи обертів з технологічним розвитком. Суперечливість її впливу на розвиток людства в останні десятиліття XX ст., наявність негативних наслідків отримали назву "невизначеності", яка виявляється в поступовому зниженні позитивного потенціалу глобалізації (аж до загрози скорочення демократичних прав і свобод у країнах Заходу) і наростання суперечливого розмаїття подальшого розвитку людства.

су, інтернету, сотових телефонів зробило світ набагато тіснішим. Як зазначають вчені-футурологи з Римського клубу, розвиток передових технологій у сфері комунікації служить однією з головних і найпотужніших складових глобалізації, яка створила передумови для виникнення інформаційного суспільства.

Поява інтернету прискорює процеси глобалізації, але також поглиблює нерівність між країнами у сфері інформаційного забезпечення та здатності впливати на зміст і обсяг інформаційних потоків. Так, з 200 млн осіб, які користуються новими технологіями, лише 0,4% мешкає у Східній Європі та СНД і 0,04% – у Південній Азії⁶³. Розвиток сучасних засобів комунікації дає змогу країнам, що є провідними в цій галузі, контролювати потік і зміст інформації мало не в усьому світі. Виникають гігантські транснаціональні медіа-корпорації з величезними надприбутками. Процес конгломерації цих корпорацій з комп'ютерними мультимедіа й телекомунікаційними компаніями призводить до подальшої інтернаціоналізації виробництва їхньої продукції та виникнення транснаціональних мультимедіа-імперій. Їх власники зосереджують у своїх руках величезну економічну, фінансову і політичну владу. Наприклад, Р. Мердок, який очолює концерн «News International» у Великій Британії, володіє також пакетами акцій ЗМІ в Австралії та США, «телевізійний магнат» С. Берлусконі володіє великими пакетами акцій італійських газет і телевізійних компаній Гейтса, Тернера та ін.

Вони виступають головними агентами сучасного етапу глобалізації поряд з такими суб'єктами транснаціональної економічної діяльності, як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Всесвітня торговельна організація, різноманітні регіональні об'єднання, багатонаціональні корпорації (яких є понад 60 тис.), інституційні інвестори (страхові та пенсійні фонди), мегаполіси з їхніми центрами ділової й політичної активності (Лондон, Нью-Йорк, Мілан, Москва, Токіо). Інтенсифікації глобальних зв'язків сприяють уряди країн Великої сімки, міжнародні неурядові організації та окремі індивіди (Дж. Сорос, Б. Гейтс).

Наслідки глобалізації. Вплив глобалізації на світову спільноту суперечливий: розв'язуючи одні проблеми, вона породжує інші. В галузі економіки

⁶³ До речі, в Україні інтернетом користується тільки 5,4% населення (День. – 2001. – 7 серпня). За даними ЮНЕСКО, у 1988 р. 30 найбідніших країн зовсім не мали газет, тоді як у 30 інших виходило тільки по одній газеті. А Японія має 125, США – 1687 щоденних газет. Середній показник для Європи – 39, а для Африки – лише 3 газети на країну. Середній світовий показник щодо радіоточок – 330 на 1000 осіб. В економічно розвинених країнах він досягав 911, а в бідних – 142 на тисячу осіб. У 34 країнах зовсім не було телебачення. Середній світовий показник – 137 телевізорів на тисячу осіб. У багатих країнах він становить 447 телевізорів на тисячу осіб, у найбідніших – 36 телевізорів на тисячу осіб. Країни, що розвиваються, мали всього 4% комп'ютерів від їх загальної кількості у світі, 75% усіх телефонних апаратів належало 9 найбагатшим країнам.

глобалізація, з одного боку, розмиває кордони між світовим центром та периферією, а з іншого – породжує нові форми нерівності та відчуженості. Підвищуючи рівень розвитку значної кількості країн, вона водночас консервує, а то й збільшує відстань між бідністю та багатством у світі⁶⁴.

Завдяки економічній інтеграції і сучасним комунікаційним технологіям виникають нові рівні взаємозалежності, що руйнують кордони національних держав та уніфікують соціокультурні і регіональні особливості народів. Внаслідок інтенсифікації глобального інформаційного та торгово-промислово-фінансового обмінів нівелюються відмінності культур, що, з одного боку, поліпшує взаєморозуміння, а з іншого – сприяє зростанню негативного впливу маскультури. Тому деякі вчені вважають, що інформаційний вибух є найбільшою загрозою демократичним інститутам. Національна держава позбувається можливості представляти контингенти виборців, організованих за територіальною ознакою. Інститути й організації громадянського суспільства, що будувалися навколо демократичної держави, втрачають своє значення, перетворюючись на «порожню шкаралупу», що дедалі менше відповідає потребам людей⁶⁵.

Глобалізація посилює розрив між технологічно розвиненими і технологічно відсталими державами за умов швидкого розвитку науки, інформаційних технологій. І це при тому, що розрив у технологіях долати складніше, ніж розрив у капіталі, а, отже, він є найнегативнішим явищем сучасності. Інша річ, що багато з охарактеризованих вище сучасних явищ і проблем супроводжують глобалізацію, співіснують з нею і не обов'язково породжуються нею. Сучасність не зводиться до глобалізації, хоч остання й прискорює та рельєфніше висвітлює як позитивні, так і негативні процеси.

Складність, суперечливість, стрімкість глобалізації породили серед пересічних громадян та й серед політиків, вчених і громадських діячів чимало побоювань і міфів щодо її впливу. З одного боку, процеси глобалізації сприймаються як фатальні й неминучі (вони настільки універсальні й односпрямовані, що нівелюють усі відмінності, вестернізуючи та американізу-

⁶⁴ Плодами глобалізації користуються насамперед багаті країни. У 1969-1989 рр. частка 20% багатих країн у світовому валовому внутрішньому продукті збільшилася з 70% до 83%, у той час коли частка 20% бідних країн зменшилася з 2,3% до 1,4%. Глобалізація співіснує з диференціацією рівнів добробуту у світі, а в деяких випадках і посилює її. 10% населення з найвищими доходами одержують у 50 разів більше, ніж 10% найбідніших. За даними Всесвітнього банку, у 1985-2000 рр. кількість людей – членів бідних родин в Азії скоротилася з 805 до 435 млн, у Латинській Америці – з 75 до 60 млн осіб, а в Центральній і Південній Африці зросла з 180 до 265 млн осіб. У світі 1,3 млрд людей не мають доступу до чистої питної води, 880 млн дорослих людей не вміють читати і писати, 770 млн не можуть заробити на достатню кількість їжі, 800 млн живуть в умовах абсолютної убогості, щорічно з 140 млн народжених дітей 14 млн помирають з голоду (див.: Pro et Contra [Москва]. – 1999. – № 4. – С. 110-111).

⁶⁵ Castells M. The Power of Identity. – Oxford, 1997. – P. 355.

ючи світ, долаючи крайні відмінності у розвитку країн), з іншого — як далеко не всесильні, такі, що здатні відступити, наштотхнувшись на протидію національних цінностей, і спричинити ще глибшу економічну диференціацію та культурну відчуженість між окремими країнами, між Північчю і Півднем, між цивілізаціями.

Для більшого унаочнення суперечливості наслідків сучасної глобалізації зведемо їх у дві колонки однієї табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Глобалізація: головні тенденції розвитку на межі XX-XXI ст.

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
<p>Зростання кількості та поліпшення якості товарів на світовому ринку.</p> <p>Бурхливий прогрес розвитку інформаційних технологій, в результаті якого зменшується собівартість продукції та знижуються ціни на значну частину товарів масового попиту (наприклад, поширення використання комп'ютерів та мобільних телефонів).</p> <p>Створення нових робочих місць, головним чином у невиробничій сфері завдяки розвитку інформаційних технологій.</p> <p>Підвищення життєвого рівня у більшості регіонів світу, рівня писемності, продовження середньої тривалості життя.</p> <p>Внаслідок інтенсифікації глобального інформаційного обміну відбулося прискорення та поліпшення взаєморозуміння між представниками як націй-держав, так і різних культур і цивілізацій.</p> <p>Знищення стереотипів щодо способу життя, що розділяли різні соціальні верстви населення.</p> <p>Поширення свободи, правової захищеності особи і демократії.</p>	<p>Світова економіка стала більш взаємопов'язаною, через що негативні наслідки вмиць перетинають кордони націй-держав.</p> <p>Збільшення соціоекономічного розриву між багатою Північчю та бідним Півднем, між багатими і бідними верствами населення.</p> <p>Зростання динаміки міграційних потоків, що має негативні наслідки: від зростання злочинності до поширення епідемій.</p> <p>Посилення економічного і, що особливо важливо, політичного впливу транснаціональних корпорацій на уряди націй-держав та міжнародні організації.</p> <p>Погіршення стану навколишнього середовища. Надмірна концентрація власності у секторі ЗМІ та панування на ринку інформації кількох великих мультимедійних корпорацій.</p> <p>Зростання негативного впливу стандартизованої маскультури, що загрожує культурному розмаїттю; виникнення вкрай радикальних субкультур.</p> <p>Втрата перспективи національною державою, з якою традиційно пов'язують ліберальну демократію.</p>

В оцінці впливів глобалізації сформувалося декілька течій: від дуже оптимістичних до повністю песимістичних. Серед відомих західних вчених цілком оптимістично сучасні світові процеси оцінює Ф. Фукуяма. У 1990 р. він написав «Кінець історії», в якій проголосив торжество ліберальної демократії у світі у зв'язку із закінченням ідеологічного протистояння. Через десять років по тому Ф. Фукуяма заявив, що за цей час не сталося нічого такого, що змінило б його переконання. Глобалізація, на його переконання, має винятково позитивний вплив, бо вона дає бідним країнам шанс швидко розвинутися. «Світ інтегрується завдяки розвиткові технології, торгівлі й інвестиціям, завдяки обміну думками, який стимулює економічне зростання і створює підвалини для поширення демократії. Там, де розвивається економіка, неминуче поширюється демократія. Саме цей різновид прогресу – єдиний створює шанс розвитку для бідних країн»⁶⁶.

Оптимістичні оцінки слушно підкреслюють неминучість глобалізації, її зв'язок з головним напрямом суспільного поступу. Водночас вони є дещо однобічними, оскільки не пояснюють, звідки й чому постав антиглобалістський рух, чому деякі політологи стверджують, що уявлення про політичні тенденції в сучасному світі надто поверхові, якщо не підкріплюються знанням про діяльність транснаціональних корпорацій та обладки фінансових магнатів наднаціонального рівня.

Більш реалістичним є погляд американського політолога і державного діяча З. Бжезінського. Декілька років тому він також вказував на значний позитив у процесах глобалізації, зазначаючи, що «на відміну від світу, який роздирали ідеологічні конфлікти упродовж більшої частини ХХ ст., нині існує глобальний, принаймні риторичний, консенсус, який передбачає чотири вельми загальні принципи:

- люди повинні жити у самоврядних суспільствах, заснованих на верховенстві права;
- мир у світі має ґрунтуватися на повазі до суверенності народів, а не на гегемонії;
- найефективнішою економічною системою є вільний ринок;
- науки мусять бути доступними для всього людства»⁶⁷.

Та водночас З. Бжезінський визнає, що демократія і свобода перемогли лише в деяких країнах світу, а «глобальна ієрархія влади» не дає змоги всім однаковою мірою скористатися плодами глобалізації. «Фінансова криза у Східній Азії та постійні злидні завдають серйозних клопотів, тоді як глобальні демографічні тенденції підсилюють вражаючу нерівність, коли йдеться про тривалість життя й рівень охорони здоров'я»⁶⁸.

⁶⁶ Фукуяма Ф. Глобалізація безконечна // *І.* – 2000 – № 19. – С. 36.

⁶⁷ Бжезінський З. Демократія перед лицем глобалізації: Виступ на колоквиумі Кастельгандольфо влітку 1998 р. // *І.* – 2000. – № 19. – С. 42-43.

Песимістичний погляд щодо можливого розвитку сучасного світового співтовариства висловив професор Гарвардського університету С. Гантінгтон⁶⁹, відповідаючи на ідею «кінця історії» Ф. Фукуями. Не можна заспокоюватися після закінчення ідеологічного протистояння двох систем (соціалізму й капіталізму), стверджує С. Гантінгтон; світ залишається багатоманітним, однак тепер головна лінія політичних розмежувань проходитьиме вздовж культурно-цивілізаційних, а не ідеологічних кордонів. Різниця у культурах може спровокувати не менш жорстке протистояння, навіть довести до зіткнення цивілізацій.

Політичні впливи глобалізації. Глобальний розвиток породжує дві взаємопов'язані, але ворожі одна одній тенденції в політичному житті, про які ще в середині 90-х років ХХ ст. писав Б. Барбер. Перша – це протестний сепаратистський рух проти світової інтеграції, одним із виявів якого є ісламський джихад. Друга – це прагнення до всеохоплюючої інтеграції, до уніфікації виробництва й споживання, культури і розваг, навіть зовнішнього вигляду і психології людей. За висловом Б. Барбера, це прагнення перетворити сучасний світ на «мак-світ» (у якому панують «макдональдзи», «макінтоші» та інші «маки»). Обидві тенденції – антидемократичні. Джихад здійснює кривавий пошук ідентичності, мак-світ розвиває безкровну економіку прибутку, мимоволі долучаючись до якої, кожен стає споживачем та позбувається почуття громадянськості, яке є іманентним для будь-якої демократичної держави⁷⁰.

Постає питання щодо напрямів впливу глобалізації на поширення демократії в сучасному світі. Один із них стосується долі національної держави і національно-державного суверенітету. Глобальний рух капіталу, фінансові й інформаційні потоки, виходячи з-під контролю національної держави, впливають на внутрішнє політичне життя країни, обмежують державний суверенітет. Національна держава потрапляє в пастку транснаціональних зв'язків, у яких переважають непідвладні їй міждержавні та глобальні сили, і стає нездатною визначати власну долю⁷¹. Отже, процес економічної глобалізації призводить до позбавлення держави її регулятивних функцій, особливо за умов інтенсивної комерціалізації засобів масової інформації та динамізму транснаціональних інформаційних потоків.

Під цим оглядом глобальне поширення демократії потребує зміцнення національної держави, бо як стверджують деякі політологи, «немає держави – немає й демократії». Якщо ліберальну демократію розглядати в поєднанні з територіальною національною державою як тією політичною фор-

⁶⁹ Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1-2. – С. 17-23; Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York, 1997.

⁷⁰ Barber B. Jihad vs McWorld. – New York, 1995. – P. 224.

⁷¹ Held D. Democracy and the Global Order. – Cambridge (Great Britain) 1995. – P. 92.

мою, в якій вона виникла і до якої добре припасована, то саме в умовах глобалізації її розвиток стає проблематичним. Тобто правомірно виникають запитання: а чи не слугує глобалізація розпадові чи трансформації нації-держави, а разом з нею й ліберальної демократії? Чи не буде остання замінена сурогатом, видимістю, імітацією демократії за умови тиранічного замаскованого впливу глобальних економічних та інформаційних монстрів?

Інше запитання, що постає в епоху інтенсивної глобалізації – яким чином можна узгодити ефективне демократичне управління з транснаціональним масштабом сучасної економічної організації? Як уже мовилося, зв'язок між ринком, приватною власністю та демократією далекий від автоматичного й лінійного. Репресивні режими не дуже квапляться зрікатися влади, і у цьому їх часто підтримують бізнесові структури – як іноземні, так і внутрішні. Це особливо стосується країн зі стратегічними ресурсами, такими як нафта чи алмази. У багатьох країнах (наприклад, Перу, Зімбабве, Малайзії та ін.) відбувається укладення ганебних союзів між урядом та бізнесом, що загрожують свободі й демократії. У посткомуністичних країнах, таких як Росія чи Україна, також є чимало випадків, коли державна влада, нібито проводячи ринкові й демократичні реформи, насправді задовольняє великі приватні інтереси на шкоду свободі та демократичному розвитку, потурає олігархізації не лише економіки, а й політики.

Отже, можна зробити висновок, що глобалізація:

- викликає інтенсивну взаємодію і тісну взаємозалежність націй-держав, які утворюють сучасну світову систему;
- стимулює поширення демократичних цінностей завдяки посиленню взаємозв'язку і взаємозалежності між країнами світу, зникненню (чи принаймні значному зменшенню) перешкод для розповсюдження інформації⁷²;
- сприяє зростанню міжнародних організацій і багатосторонніх механізмів для контролю й забезпечення всіх стандартів безпеки над територіями транснаціональних дій – від телекомунікацій до функціонування атомних електростанцій;
- посилює роль наднаціональних міжнародних організацій за рахунок влади націй-держав, які часом бувають нездатні розв'язувати як внутрішні, так і зовнішньополітичні проблеми.

⁷² Як зазначає професор університету Квінз (Канада) Дж. Перлін, «для демократичної системи немає нічого важливішого, ніж свобода поширення інформації та ідей. Наявність такої свободи є ключовою умовою, необхідною для забезпечення відповідальності політичної еліти за її дії і надання громадянам можливості зробити правильні висновки щодо переваг та вад різних кандидатів на відповідальні посади в органах державного управління та альтернативних варіантів дій уряду» (див.: Крос К., Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах. Перспективи конкуренції. – Київ, 2000. – С.5).

Процеси глобалізації творять ланцюг послідовних процесів, що мають як позитивні, так і негативні наслідки: взаємодія – взаємозалежність – універсализація – демократизація – глокалізація – демократія.

Послаблення націй-держав, у межах яких виникла і умовам яких відповідала ліберальна демократія, ставить під загрозу майбутнє останньої. Негативний вплив на демократичні перспективи має зростання анархічно-екстремістських та фундаменталістських рухів, що є зворотним боком тих численних проблем, які породжує, стимулює або просто не може розв'язати глобалізація.

Глобальні хвилі демократизації. Незважаючи на суперечливий вплив глобалізації на політику, поки що у світі розгортається всесвітній процес переходу до демократії. Він відбувається нерівномірно, з припливами і відпливами, які поширюються на якусь одну країну, а якщо спрацьовує так званий демонстраційний ефект, охоплюють низку країн, які в один і той же час починають активно розвивати демократичні механізми, а потім так само спонтанно згортають їх. Така хвильова пульсація демократизації у світовій практиці дала поштовх розвиткові концепції «третьої хвилі» демократизації, яка була викладена американським вченим С. Гантінгтоном у статті «Демократична третя хвиля» та книзі «Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ сторіччя» (1991). У цих працях підкреслюється хвилеподібний і глобальний характер демократичних змін, а «хвиля демократизації» визначається як «сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються протягом певного проміжку часу, за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених за той же час переходів у протилежному напрямі»⁷³.

Перша хвиля демократизації (1820-1926) означала поширення парламентаризму, багатопартійних систем і загального виборчого права насамперед у країнах Західної Європи та Північної Америки. Зворотна хвиля (1926-1942) принесла тоталітаризм у різних його формах: фашизм, сталінізм, нацизм – і повернення низки країн до авторитарних форм правління. У період першої хвилі налічувалося 29 демократій, у період зворотної хвилі 12 країн відійшли від демократії.

Друга хвиля демократизації (1942-1962) характеризувалася перемогою над фашизмом, антиколоніальними рухами і розвалом колоніальної системи, модернізацією країн, що звільнилися від колоніальної залежності, включно з процесом певної демократизації у деяких із них. У цей час існувало 36 демократій. Зворотна хвиля (1960-1975) означала встановлення авторитарних диктатур у низці країн. Від демократії відійшли 6 країн.

Третя хвиля демократизації (розпочалася у 1975 р. і триває дотепер) ознаменувалася падінням авторитарних режимів у Греції, Португалії, Іспанії

⁷³ Huntington S. Democracy' Third Wave // Journal of Democracy. – 1991. – Spring. – P. 13.

(відповідно 1974, 1975, 1977 рр.). Потім вона охопила Латинську Америку та низку країн Азії. Тут на шлях демократії стали Домініканська Республіка, Гондурас, Перу, Туреччина, Філіппіни, Південна Корея. Нарешті справа дійшла до країн радянського блоку. Комуністичні режими зазнали краху спочатку в Південній та Центрально-Східній Європі, а потім і в республіках Радянського Союзу. І хоч деякі дослідники вже висловлюють думку про настання спаду (зворотного руху) третьої хвилі демократизації⁷⁴, у більшості країн, котрі покінчили з недемократичним розвитком після 1974 р., демократія досягла значних успіхів. У цей період існувало приблизно 40 демократій, а 4-5 країн відійшли від демократичного процесу.

Дослідники дискутують з приводу національних та історичних особливостей демократизації, часових рамок та кількості країн, які стали демократичними під час першої, другої та третьої хвиль демократизації, проте вони сходяться в думках стосовно того, що головним у цих хвилях є поява і випробування сучасних інституціональних ознак демократії: парламентаризму, багатопартійних систем, загального виборчого права, розподілу влади тощо⁷⁵.

За період після другої світової війни, який охоплює другу й третю хвилі демократизації, перехід від недемократичних режимів до демократії здійснювали такі групи країн (без країн посткомуністичного переходу) із властивими їм особливостями:

1. Західна Німеччина, Японія, Італія після 1945. Вони мали не тільки передумови демократії, а й досвід функціонування її інститутів у попередній (дототалітарний) період. Відновлення демократії відбувалося під контролем і за підтримки зовнішніх (окупаційних) сил з використанням матеріальної допомоги (найбільш відомий план Маршалла). Завдяки цьому політика демократизації та маркетизації економічного життя здійснювалася одночасно і майже безболісно. Успіхові реформ сприяли й інші фактори: наявність часу, необхідного для змін; поступовість заміни старої еліти новою; поступовість відновлення зруйнованих економік при повільному зростанні очікувань населення.

2. Іспанія, Португалія, Греція після 1974 р. Ця група країн усувала диктаторські режими в суспільствах, які також були знайомі і з демократією, і з ринковою економікою. Відбувся «договірний» перехід: старі й нові еліти досягли компромісу з приводу умов передачі влади. За таких обставин Іспанії та Португалії знадобилося трохи більше ніж 10 років, щоб перейти до консолідованої демократії.

⁷⁴ Див. докладніше: Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Полис. — 1999. — №1. — С. 23.

⁷⁵ Докладно про глобальне крокування, поширення й поглиблення демократії на різних континентах протягом двох останніх століть див.: Potter D., Goldblatt D., Kilon M., Lewis P., eds. Democratization. — Cambridge, 1997.

3. Країни Латинської Америки мали значну кількість перерваних трансформацій, зворотних рухів від демократії до диктатури, навіть після тривалих періодів економічного зростання. Поляризована соціальна структура, невисокий рівень освіченості, відсутність навичок діяльності в рамках демократичних процедур, особливості соціальної психології й політичної культури – усе це не сприяло стійкому утвердженню демократії в країнах цього регіону. Саме вони дають найбагатший матеріал для узагальнень щодо найрізноманітніших видів деградації демократичних інститутів, а також виникнення «змішаних» режимів (напів- та псевдодемократій)⁷⁶.

Кожна хвиля демократизації зумовлювалася дією сукупності факторів, але вони не мали такого глобального характеру, як фактори третьої хвилі. Причому однією із найістотніших її передумов, як вважає С. Гантінгтон, були економічні невдачі тоталітарних та авторитарних режимів, рівно ж як і глобальне економічне зростання 60-х років ХХ ст., що позначилося на піднесенні рівня життя, освіти (саме в цей період стався великий стрибок у подоланні неписьменності), а також на збільшенні чисельності міського середнього класу. Дослідник відмічає позитивну кореляцію між рівнем економічного розвитку і наявністю демократії.

Важливим здобутком третьої хвилі демократизації є її теоретичне узагальнення, що втілилось у **концепцію демократичного переходу**, яка пояснює умови, стадії та дає класифікацію типів трансформації сучасних недемократичних режимів у напрямі до демократії. Вона є інструментом порівняльного вивчення проблем і перспектив розвитку суспільств, що демократизуються, до яких належить і Україна.

2.4. Теорія і практика сучасних переходів до демократії

Моделі демократичних переходів. Вчені, що аналізували трансформаційні процеси кінця 70 - початку 80-х років ХХ ст. в країнах Латинської Америки, ввели в науковий обіг термін **демократичний перехід** (transition to democracy). Звідси й назва напряму, який вивчає перехідні суспільства, – транзитологія. Після краху комуністичних режимів його методологію було перенесено на країни Південної та Центрально-Східної Європи, а також нові незалежні держави, що утворилися на теренах колишнього СРСР. Транзитологи

⁷⁶ Азійські держави – Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур, а також певною мірою Таїланд, Малайзія й Індонезія, з одного боку, засвідчують здатність у минулому відсталих країн до швидкого самостійного розвитку й зростання, а з іншого – слугують певним доказом можливості успішного реформування економіки при збереженні авторитарних режимів. Своєрідний шлях трансформації суспільних відносин, поки що без демократизації, демонструє й Китай. Використовуючи капіталістичні інвестиції у великих масштабах, країна домоглася високих темпів економічного розвитку при збереженні політичного контролю в руках комуністичної партії, яка допускає деяку свободу економічної діяльності без політичної лібералізації.

стверджують, що, враховуючи хвилеподібне наростання демократії, її припливи та відпливи, ніхто не може з упевненістю прогнозувати, якими будуть наслідки переходу в кожному окремому суспільстві. Проте саме демократизація є свідченням успішності переходу, уособленням його змісту й мети.

Беручи до уваги усі три хвилі демократизації, вчені виділяють три моделі переходу від недемократичних режимів до демократії.

Класична лінійна модель (Велика Британія, Швеція). Їй властиве поступове обмеження абсолютної монархії та розширення прав громадян і парламенту; поступове збільшення гарантії особистих прав — спочатку громадянських, потім політичних і, нарешті, соціальних; розширення виборчого права і поступове витіснення виборчих цензів; перетворення парламенту у вищий законодавчий орган і здійснення ним контролю за діяльністю уряду.

Циклічна модель (країни Латинської Америки, Азії, Африки). Демократичні й авторитарні форми правління по черзі змінюють одні одних — чи то шляхом військових переворотів, чи зусиллями правлячих еліт. Причиною таких коливань є слабкість демократичних традицій та незрілість інших внутрішніх передумов демократії в цих країнах.

Діалектична модель (Іспанія, Португалія, Греція). Вона передбачає стрімке падіння авторитарних режимів і встановлення життєздатної демократії за відносно короткий проміжок часу. Цьому сприяє зрілість внутрішніх передумов демократії (високий рівень урбанізації, індустріалізації, високий освітній рівень населення, численність міського середнього класу, раціоналізація й індивідуалізація масової свідомості як культурна передумова демократії тощо).

Усі ці моделі переходу до демократії передбачають певні зміни, без яких демократизація взагалі неможлива. Універсальними вимогами успішного переходу до демократії є:

- утвердження чи розширення сфери приватної власності та формування ринкових відносин;
- створення середнього класу й умов для соціальної мобільності;
- широкі інвестиції в освіту й розвиток науки;
- формування громадянського суспільства;
- гарантії прав людини й створення системи їх захисту;
- поділ політичної влади на законодавчу, виконавчу і судову, чітке розмежування їхніх повноважень;
- політичний плюралізм;
- розгалужена система вільної політичної комунікації.

Стадії демократичного переходу. Більшість транзитологів відзначають циклічність процесів переходу до демократії. І хоч стадії, які вони виділяють, дещо різняться назвами та тривалістю, все ж послідовність змін, їхня спрямованість та динаміка доволі схожі.

Тривалий час популярною була модель демократичного переходу, запропонована американським політологом Д. Растоу. Порівнюючи переходи до демократії у Швеції (з 1890 р. до 1920 р.) і Туреччині (з 1940 р. до 1960 р.), він виділив три фази політичних змін: **підготовчу фазу**, у процесі якої загострюються конфлікти між основними соціальними і політичними силами; **фазу прийняття рішень**, коли досягається компроміс між політичними акторами щодо нових, демократичних правил політичної гри; **фазу звикання** (закріплення здобутків), за якої демократичні інститути набувають стійкості, а демократичні зміни стають незворотними. Запорукою успішної демократизації Д. Растоу вважав комбінацію об'єктивних чинників: національної єдності, мінімально необхідного рівня економічного розвитку, наявності соціальної диференціації суспільства та політичного протистояння основних соціальних груп і політичних акторів.

Інші дослідники підкреслюють значення конкретної політичної й історичної ситуації, співвідношення політичних сил, яке складається на час переходу. Деякі з них (наприклад, А. Пшеворський) надають ключового значення правильно обраній стратегії і тактиці демократичних перетворень. Процес демократичного переходу, згідно з уявленнями цих дослідників, розпадається на дві фази: лібералізацію і демократизацію⁷⁷.

Фаза лібералізації є своєрідним стартовим майданчиком для демократичних змін. Вона розпочинається кризою легітимності авторитарного чи тоталітарного режиму та кризою ідентичності всередині правлячих еліт, яка зазвичай закінчується їх розколом. Водночас змінюється баланс сил між правлячими групами й опозицією на користь другої, в результаті чого зростає рівень свободи у суспільстві. Саме в цей період відбувається звільнення політ'язнів і повернення політемігрантів, послаблюється політична цензура, надається певна свобода засобам масової інформації, встановлюється свобода слова і розширюються можливості її організованого виявлення, визнається деяка автономність громадських (насамперед професійних) організацій, частково відновлюються гарантії прав людини, з'являються перші ознаки терпимості щодо політичної опозиції.

У результаті напруженої політичної боротьби між правлячою й опозиційною елітами уже в період лібералізації може виникнути «дозована демокра-

⁷⁷ Ф. Шміттер та Г. О'Доннелл до цих двох фаз додають ще третю – фазу ресоціалізації, під час якої відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове їх включення до нової політичної системи, тобто формується громадянство демократичного суспільства. В концепції Д. Растоу цій фазі фактично відповідає стадія звикання, а в концепціях інших авторів – стадія консолідації демократії, яка здебільшого виводиться ними за межі переліченого періоду.

тія» і нові правила «політичної гри», що служать сходинкою для подальших процесів демократизації. Але так само можливий і інший розвиток подій. Жорстке протистояння між владою й опозицією без розв'язання проблем, що найбільше турбують пересічних громадян, може призвести до катастрофічного падіння довіри населення до всіх соціальних інститутів. Наслідком цього можуть стати або ослаблення впливу владних інститутів, анархізація чи навіть, як висловлюються деякі політологи, «балканізація» суспільного життя, або реванш старої еліти, яка може повернутися до відомих їй методів «наведення порядку» і відновити жорстке авторитарне правління.

Фаза демократизації відрізняється інституціональними змінами в політичній системі. На цьому етапі з'являються такі демократичні інститути, як політичні партії, виборча система, які дають змогу формувати органи влади демократичними методами. Впровадження демократичних процедур відкриває шлях до влади для нової, демократичної еліти й супроводжується висуненням реформаторських груп на владні позиції. Водночас прагнення оволодіти владою та контролювати ресурси вступає в суперечність із бажанням нової еліти довести свою демократичність і в той спосіб легітимізувати себе всередині країни й за її межами. Це змушує реформаторські сили йти на певний, хоча б мінімальний компроміс із поміркованими силами старої правлячої еліти.

Ключовою умовою успішності другої фази демократичного переходу є здатність старої та нової еліт досягти тривісного компромісу, який стосується оцінки недавнього минулого країни, головної мети і напряду подальшого розвитку суспільства, правил «політичної гри» на конкретному етапі.

Два основні етапи демократичного переходу — лібералізація та демократизація — виділяються змістом трансформаційних процесів, що є доміантними на кожному з них. Водночас ці процеси тісно взаємопов'язані й взаємозумовлені. Тому лібералізацію й демократизацію можна також розглядати як два тісно переплетені аспекти переходу до демократії, без завершення яких не може утвердитися повноцінний, консолідований ліберально-демократичний режим. Без гарантованої свободи індивідів і соціальних груп, яку вони отримують у процесі лібералізації, демократизація може мати лише формальний характер. А без повноцінних демократичних процедур, які створюють ситуацію змінюваності правлячих еліт та їхньої відповідальності перед народом, вона може перетворитися в щось маніпулятивне й вигідне лише тим, хто був обраний до вищих органів державної влади.

Політичний розвиток різних країн дає чимало прикладів, коли лібералізація та демократизація здійснювалися незалежно одна від одної або принаймні їх впровадження відбувалося далеко не однаково успішно⁷⁸. Саме це пос-

⁷⁸ Політика лібералізації може проводитися завдяки і відповідно до ціннісних орієнтацій правлячих еліт і не переростати в демократизацію. І навпаки, демократизація без

лужило причиною того, що в транзитології прийнято виділяти вільні країни і країни з електоральною демократією. Такий поділ є спрощеним відображенням тієї складної мозаїки «гібридних» політичних режимів, які можуть утворитися в реальному житті внаслідок спроб демократизувати ті чи інші системи недемократичного типу. Залежно від співвідношення та інтенсивності процесів лібералізації й демократизації режими, що виникають у перехідних суспільствах, набувають таких форм:

- автократії, за якої відбуваються дуже повільні процеси лібералізації й демократизації;
- лібералізованого авторитаризму (диктабланда), коли лібералізація відбувається без демократизації;
- плебісцитарної демократії, за якої процес демократизації не супроводжується належним рівнем лібералізації (такі режими часто встановлюються в результаті військових переворотів);
- народної демократії: лібералізація має низький рівень (як і за плебісцитарної демократії), але рівень демократизації значно вищий;
- обмеженої політичної демократії (демократура), що має достатньо високі шанси трансформації у напрямі як поліархії, так і соціальної демократії, народної демократії тощо.

Отже, здійснення лібералізації та демократизації не завжди гарантує перетворення недемократичного режиму в демократичний. Небезпека зворотного руху або певного «замороження» цих процесів завжди існує.

Теорія консолідованої демократії. Попри найнеймовірніші «зигзаги» перехідних процесів, кінцевою метою і очікуваним результатом реформування усіх елементів політичної системи завжди залишається створення режиму консолідованої, тобто стійкої демократії. Процес консолідації демократичного режиму містить два важливі компоненти: ціннісний (досягнення консенсусу стосовно набору політичних процедур) та інституційний (створення владних структур, що вбирають у себе інтереси конкуруючих політичних сил).

підкріплення її правовими гарантіями залишається фасадною вивіскою і не приводить до заміни еліт при владі. І лібералізація, й демократизація можуть використовуватися елітами, що правлять за певних типів авторитарних режимів, для зміцнення своїх позицій. Наприклад, здійснюючи часткову лібералізацію і віддаючи якусь частку влади на користь опозиції, правлячі еліти послаблюють соціальну напругу та створюють **напівконкурентний авторитаризм**. Жорстке авторитарне правління може бути свідомо замінено політикою «декомпресії», коли владна еліта йде на діалог з опозицією, щоб керувати невдоволенням і незадоволеними, а потім знову звернутися до ще жорсткіших методів правління. Можлива також так звана **тупикова лібералізація**, коли фундаментальні права й свободи можуть бути надані індивідам і групам в обмін на їхню пасивність під час виборчих кампаній, в обмін на мовчання і невимогливість стосовно правлячих еліт.

Консолідована демократія існує, якщо:

- на рівні поведінки жоден із значних суб'єктів національних, соціальних, економічних, політичних відносин не використовує вагомі ресурси задля утворення недемократичного режиму і не вдається до насильства чи іноземного втручання задля розколу держави;
- на рівні суспільних орієнтацій (громадської думки) більшість громадян упевнена, що демократичні інститути та процедури є найбільш прийнятним способом управління суспільством, а підтримка антидемократичних сил у суспільстві незначна або вони більш-менш ізольовані від демократичного процесу;
- на конституційному рівні державні та недержавні політичні сили, що діють у рамках певної державної території, на рівні практичної діяльності засвідчують свою готовність розв'язувати конфлікти лише на основі конституції, законів та правових процедур, які самі є наслідком демократичного процесу.

Отже, **консолідація демократії** – це процес перетворення випадкових домовленостей та умовних рішень, що виникають між політичними елітами у період демократичного переходу, у стійкі норми відносин суперництва і співробітництва між головними дійовими особами політичного процесу. Консолідований демократичний режим гарантує громадянам, що конкуренція за місце у владній ієрархії або за здійснення політичного впливу буде чесною та передбачуваною.

Найочевиднішим свідченням досягнення такого стану є наявність згоди щодо політичних процедур – виборів президента, парламенту, зміни уряду, прийняття політичних і управлінських рішень; приходу до влади нового уряду в результаті вільного волевиявлення народу; отримання урядом важелів управління для вироблення нової стратегії; відсутності фактів передачі функцій законно створеними органами виконавчої, законодавчої і судової влади іншим органам тощо.

Демократія консолідується, коли вона сама себе зміцнює, коли всі задіяні політичні сили вважають за необхідне підпорядкувати свої інтереси й цінності новоствореним демократичним інституціям, навіть якщо це й не гарантуватиме їм особистого успіху.

Досвід демократичних змін у різних країнах засвідчує, що далеко не завжди політичні еліти здатні тривалий час зберігати відданість демократичним інститутам та процедурам. Інколи вони обирають або повернення до авторитарного режиму, або так званий недемократичний шлях до демократії. Останній виявляється в тому, що нівелюються змагальність і конфлікт, правляча еліта намагається контролювати публічне обговорення проблем, цілеспрямовано спотворює принципи свободи і рівності громадян.

Великий вплив на поведінку еліт мають тип попереднього режиму та пов'язані з ним структурні фактори, набутий у попередній період політичний досвід, усталені моделі поведінки та орієнтації населення, історичні традиції народу. Свої особливості має поведінка еліт та мас у країнах посткомуністичного переходу, що накладає відбиток на його перебіг та результати.

Особливості посткомуністичної трансформації. Як і будь-якому іншому переходові до демократії, посткомуністичній трансформації притаманна постановка мети лібералізації та демократизації і наявність певного руху в їх напрямі, проте відсутні гарантії досягнення цієї мети. Ймовірність успішного завершення переходу залежить як від особливостей посткомуністичного переходу як такого, так і від специфічних умов окремих країн⁷⁹.

На початкових стадіях переходу поширеним було спрощене уявлення про можливості демократичних змін у країнах, де раніше панували комуністичні режими. Певні ілюзії поділяли як політичні еліти цих держав, так і представники політичного істеблішменту на Заході. Вважалося, наприклад, що на всі перетворення знадобиться близько 5 років, після чого розпочнеться поступова консолідація демократичних режимів. На практичному рівні це тривалий час віддзеркалювалося у політиці МВФ, США, які, бувало, надавали підтримку досить одіозним фігурам, що оголошували себе захисниками демократії та гарантами конституцій.

З. Бжезінський на всі фази посткомуністичної трансформації виділяв від 9 до 30 років, визначаючи послідовність змін у політичній, правовій, економічній сферах та способи підтримки цих змін західними країнами (табл. 2.4).

Країни, які йдуть попереду інших у процесах посткомуністичної трансформації, загалом вписуються в прогноз З. Бжезінського. Остання, третя фаза, передбачає консолідацію демократії зі встановленням відповідної політичної й правової культури. На цей рівень нині вийшли Чехія, Угорщина, Польща, Словенія, Балтійські та деякі інші держави. Їх відносять до країн з консолідованою демократією. Більшість посткомуністичних країн перебувають на другій фазі переходу – демократизації. Частина з них мають позитивну динаміку і добрі перспективи у найближчі 10 років завершити виконання її завдань і вступити в третю фазу. Однак є й такі, що не вийшли за межі першої фази – лібералізації або навіть згорнули свій рух у напрямі демократичних і ринкових змін.

⁷⁹ Про особливості посткомуністичного переходу в Україні і його теоретичного освоєння див.: Бистрицький Є. Політична філософія посткомунізму: горизонти методології // Політична думка. – 1995. – № 1. – С. 3-12; Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – Київ, 1995.

Таблиця 2.4

Фази посткомуністичної трансформації (за З. Бжезінським)⁸⁰

Ознаки			
політичні	правові	економічні	допомога Заходу
Перша фаза (1-5 років) Політична мета – зміни. Економічна мета – стабілізація			
Основи демократії Вільна преса Кінець однопартійної держави і поліцейської системи Перші демократичні об'єднання і рухи за зміни	Усунення невинного державного контролю	Лібералізація цін і припинення дотацій Кінець усупільненого виробництва Безсистемна приватизація	Стабілізація грошової одиниці Термінові кредити та допомога
Друга фаза – 3-10 років Політична мета – від змін до стабілізації. Економічна мета – від стабілізації до перетворень			
Нові конституція та виборчий закон Вибори Децентралізоване регіональне самоврядування Стала демократична коаліція – нова політична еліта	Законодавча (нормативна) база відносин власності і підприємництва	Банківська система Мала і середня приватизація Демоніполізація Поява нового класу власників і підприємців	Інфраструктурні кредити Технічна (управлінська) допомога Торговельні преференції та доступ до ринків Початок іноземних інвестицій
Третя фаза – 5-15 і більше років Політична мета – закріплення змін. Економічна мета – стабільне піднесення			
Утворення стабільних демократичних партій Встановлення демократичної політичної культури	Виникнення незалежних судових органів та встановлення правової культури	Велика приватизація Сформоване капіталістичне лобі Виникнення культури підприємництва	Значні іноземні інвестиції Вступ до основних органів Заходу (ЄС, НАТО тощо)

⁸⁰ Політологія посткомунізму. – С. 106.

Приблизне уявлення про сучасне ранжування посткомуністичних країн, їхні успіхи в реформуванні економіки та політичної системи дають показники «Freedom House» за 2001 р. (табл. 2.5)⁸¹.

Таблиця 2.5

Результати посткомуністичного переходу у 2000-2001 рр.

Рейтинг демократичного розвитку	Демократичні бали	Економічні бали	Рейтинг економічного розвитку	Економічні бали	Демократичні бали
Консолідовані демократії			Консолідовані ринкові економіки		
Польща	1,44	1,67	Польща	1,67	1,44
Чеська Респ.	1,81	2,00	Угорщина	1,92	1,94
Угорщина	1,94	1,92	Естонія	1,92	2,00
Словенія	1,94	2,50	Чеська Респ.	2,00	1,81
Латвія	1,94	2,50	Словенія	2,08	1,94
Литва	1,94	2,75	Латвія	2,50	1,94
Естонія	2,00	1,92	Литва	2,75	1,94
Словаччина	2,25	3,25	Словаччина	3,25	2,25
Болгарія	3,06	3,50			
Хорватія	3,25	3,58			
Перехідні уряди			Перехідні економіки		
Румунія	3,31	4,00	Болгарія	3,50	3,06
Македонія	3,75	4,58	Хорватія	3,58	3,25
Молдова	3,94	4,00	Вірменія	3,58	4,56
Албанія	4,13	4,17	Грузія	3,75	4,19
Грузія	4,19	3,75	Румунія	4,00	3,31
Україна	4,44	4,33	Молдова	4,00	3,94
Вірменія	4,56	3,58	Киргизька Респ.	4,00	5,13
Росія	4,63	4,17	Албанія	4,17	4,13
Югославія	4,63	5,33	Росія	4,17	4,63
Боснія	4,94	5,50	Україна	4,33	4,44
Киргизька Респ.	5,13	4,00	Казахстан	4,50	5,56
Таджикистан	5,44	5,50	Македонія	4,58	3,75
Казахстан	5,56	4,50	Азербайджан	4,92	5,56
Азербайджан	5,56	4,92	Югославія	5,33	4,63
			Боснія	5,50	4,94
			Таджикистан	5,50	5,44
Консолідовані автократії			Консолідовані державні економіки		
Узбекистан	6,50	6,17	Узбекистан	6,17	6,50
Білорусь	6,56	6,25	Білорусь	6,25	6,56
Туркменистан	6,94	6,50	Туркменистан	6,50	6,94

⁸¹ Див.: Nations in Transit. 2001. Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States/ Ed. by A. Karatnycky, A. Motyl and A. Schnitzer. —

Експерти з «Freedom House» нарахували (можливо, підійшовши до питання занадто оптимістично) 10 консолідованих демократій і 8 консолідованих ринкових економік. Консолідованих автократій (країн, що зійшли зі шляху лібералізації й демократизації) налічується 3 – Узбекистан, Білорусь, Туркменистан. Усі вони мають одержавлені економіки. Решта країн належать до перехідних систем на різних стадіях лібералізації й демократизації, успіх і перспективи яких вимірюються кількістю отриманих балів⁸².

На основі таблиці можна зробити висновок, що економічні й політичні зміни у більшості країн відбуваються синхронно: консолідована демократія, як правило, відповідає сформованим ринковим відносинам і навпаки. Це доводить як пов'язаність цих двох аспектів суспільних відносин, так і те, що «подвійність трансформації» (необхідність одночасної зміни економічних і політичних інститутів) не справила негативного впливу на більшість країн⁸³. Нечисленні відхилення від цього правила свідчать, що справи в політичній сфері загалом просуваються трохи краще, ніж в економічній. Це стосується й України, яка посідає 16 місце (з 27) за рівнем розвитку демократії і 18 – за рівнем розвитку ринкових відносин. На жаль, обидва показники ставлять її на позицію нижче середнього рівня – ближче до автократій, ніж до консолідованих демократій.

Більш ніж десятирічний досвід посткомуністичного переходу засвідчує, що успіхи та невдачі в здійсненні країнами лібералізації та демократизації не є випадковістю. Вони зумовлені низкою причин, на перше місце серед яких аналітики ставлять відмінності у спадщині тоталітарного минулого. На думку аналітика «Freedom House», американського політолога та українознавця О. Мотиля, країни, що застрягли в стані перехідної невизначеності, а також ті, в яких уже утвердилися недемократичні режими, «майже не мали до здобуття незалежності жодних демократичних, ринкових, правових інститутів та громадянського суспільства». Тому, утворивши свої держави, вони не мали компетентних, підготовлених еліт, здатних справитися з «неосяжними, якщо не неможливими завданнями створення демократії, ринку, правових відносин та громадянського суспільства водночас і мали їх виконати за умов економічної розрухи та широкого зубожіння народу»⁸⁴.

⁸² Нагадаємо, що 1 бал дорівнює повному розвитку демократії та ринку, а 7 балів – повній нерозвиненості тих же ознак.

⁸³ Це підтвердило думку тих дослідників, які писали про демократизацію та економічну лібералізацію як про паралельні, взаємно підсилюючі зміни, підкресливали успішне співіснування політичних та економічних реформ у значній кількості країн (див.: Geddes B. Challenging the Conventional Wisdom; Armijo L., Biersteker Th., Lowenthal A. The Problems of Simultaneous Transitions // Journal of Democracy. – 1994. – Vol. 5. – No. 4 (October). – P. 104–118, 161–175).

⁸⁴ Motyl A.J. Ten Years after the Soviet Collapse: Persistence of the Past and Prospects for the Future // Nations on Transit. – 2001. – P. 38–39.

Серед країн, що найбільше відстали у становленні демократії та ринкової економіки, переважають ті, які утворилися на теренах колишніх багатонаціональних держав – СРСР (за винятком країн Балтії) та Югославії. Якщо в другому випадку найголовнішим стримуючим фактором можна вважати наслідки воєнних конфліктів, то в першому – перешкоди для глибшої трансформації мають комплексний характер. До головних особливостей посткомуністичних переходів на пострадянському просторі, що зіграли певну гальмівну роль у процесах демократизації, можна віднести:

- значно більший масштаб змін (порівняно з переходами в країнах Латинської Америки та інших регіонах світу): до реформ в економічній, політичній і соціальній сферах суспільства, в усіх пострадянських країнах, окрім Російської Федерації, додалися ще й завдання становлення національних держав і творення політичних націй;
- нереволюційний характер переходу та його наслідок – збереження старою елітою владних позицій;
- формування нового капіталістичного класу переважно з представників колишньої комуністичної номенклатури, яка, перебуваючи при владі, здійснювала розподіл державної власності;
- відсутність внутрішнього капіталу і співпраця номенклатурної еліти з мафіозними й кримінальними структурами, результатом чого стала поява корумпованої бюрократичної держави і розвиток паразитизму;
- невисокі професійні та моральні якості правлячого класу: його неготовність розв'язувати складні, паралельно існуючі проблеми у різних сферах суспільного життя, діяти в рамках формально існуючих демократичних інститутів і законів, дотримуватися прозорих правил політичної гри тощо;
- погіршення економічного та соціального становища пересічного громадянина, несправдження його завищених очікувань щодо зростання добробуту.

Наслідком була поява в низці країн гібридних режимів, з доволі невизначеними перспективами щодо утвердження в них консолідованої демократії.

Особливості та перспективи демократичного переходу в Україні. Більшість проблем, що виникають у країнах посткомуністичного переходу, притаманні й Україні. Найбільш негативний вплив тут справив спосіб трансформації (вимушена адаптація старих політичних еліт до необхідності здійснення реформ, їх «вростання» в нові відносини та «вживлення» в ці відносини норм і стереотипів поведінки комуністичного минулого), склад, професійні та моральні якості політичних акторів (головних дійових осіб) переходу.

Відмінності в якості прибалтійських, слов'янських та центральноазійських еліт у колишньому СРСР з усією очевидністю виявилися ще в 1989-1991 рр., зокрема під час роботи з'їзду народних депутатів. Перші були більш рішучими й принциповими, виступали проти неправди й лицемірства, звичних для правлячих кіл у колишньому СРСР, дотримувалися чіткої прозахідної орієнтації, виявляли готовність до швидких і суттєвих змін в економіці й політиці своїх країн.

Більшість політичної еліти України, навпаки, демонструвала доволі високий ступінь відданості старому режимові. І у наступний час вона частково зберегла свої переконання, певною мірою маскуючи їх заради пристосування до нових умов⁸⁵. Власні інтереси не спонукали цю групу до запровадження радикальних змін, проте вибудовані нею відносини поки що не є усталеним політичним режимом, а становлять проміжну форму з невизначеним, але ймовірно демократичним фіналом⁸⁶.

До способу переходу і типу еліт як стримуючих чинників трансформації в Україні додалось і особливе нагромадження завдань, які доводилось розв'язувати цим непідготовленим і мало зацікавленим елітам. Йдеться про багатомірність здійснення інституційних перетворень, яка породжує низку суперечностей і ускладнює перехід⁸⁷. Термін «почетвірна трансформація» політолог з Великої Британії Т. Кузьо вжив саме стосовно України. Як країна постколоніальна (сперечатись можна тільки про характер, тип її колишнього колоніального статусу) вона мусить будувати не тільки державу, а й політичну націю, консолідуючи народ у межах однієї держави, яка в минулому була розділена поміж сусідами. Через нерозв'язання цієї проблеми, зазначає Т. Кузьо, можуть зазнати невдачі й усі інші⁸⁸. Отже, поєднання чотирьох завдань: перетворення економіки, політичної системи, державне будівництво та національна консолідація, кожне з яких вимагає надзвичайної концентрації суспільної енергії, можна вважати однією з об'єктивних причин повільного просування реформ в Україні.

⁸⁵ Невеликі вкраплення колишніх дисидентів та інших реформаторів не змінили ситуацію. З одного боку, вони виступали носіями тієї ж психології, але зі знаком «мінус», а з іншого – були «приручені» або ж «викинені» з великої політики господарями ситуації.

⁸⁶ Аргументи щодо перспектив проміжних «паразитичних» режимів див.: Motyl A.J. "Ten Years after the Soviet Collapse" // *Nations on Transit*. – 2001. – P. 40-43.

⁸⁷ Політологи описали її як потрійну, або почетвірну трансформацію. Потрійність полягає в одночасній демократизації, маркетизації і державному будівництві; четвертий вимір змін – національне будівництво. Про це див.: Kuzio T. *The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition* // *Contemporary Politics*. – 2000. – Vol. 6. – No. 2 (June) – P. 141-164; Offe C. *Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe* // *Social Research*. – 1991. – Vol. 58. – No. 4. – P. 180.

⁸⁸ Kuzio T. *Ukraine: A Four-Pronged Transition* // Taras Kuzio, ed. *Contemporary Ukraine. Dynamics of Post-Soviet Transformation*. – Armonk (N.Y.). 1998. – P. 165-180; Kuzio T. *The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition* // *Contemporary Politics*. – 2000. – Vol. 6. – No. 2 (June). – P. 141-164.

Водночас труднощі переходу-демократизації зумовлені низкою особливостей історичного шляху України та соціально-культурних рис її громадянства. На одне з перших місць тут варто поставити відсутність національного досвіду державотворення й керівництва державними справами. Через відсутність власної держави в Україні не сформувалися групи підготовлених реформаторів, здатних пропонувати альтернативні моделі розвитку й спонукати суспільство до їх обговорення та якнайшвидшого впровадження, як це було, наприклад, у Польщі. Польський реформатор Л. Бальцерович зазначав, що можливість радикальної та швидкої економічної реформи («шокової терапії») у посткомуністичних країнах обмежувалася коротким періодом «екстраординарної політики» (відразу по втраті комуністами влади). Там же, де старі еліти зберегли свої позиції, такий шанс було втрачено⁸⁹. Це дуже яскраво описує ситуацію в українському суспільстві, яке виявилось приреченим на повільне виплутування зі своїх проблем.

Крім цього, належність українського народу до різних держав у минулому затримала формування національної єдності та національної самосвідомості, поглибила відчуття меншовартості. Домінування ж комуністичної ідеології впродовж семи останніх десятиліть перед здобуттям незалежності сформувало конфронтаційну політичну культуру з притаманними їй рисами етатизму й егалітаризму.

На відміну від країн Східної або Центральної Європи на більшій частині території України (окрім західних областей) було повністю знищено не лише приватну власність, а й уявлення про неї як ознаку цивілізованості. Навички вести приватний бізнес перебували в зародковому стані, їх треба було набувати, починаючи з чистого аркуша. Це зумовило сильну залежність економічної трансформації від політики держави й від правлячої еліти та її курсу на реформування суспільства.

Не можна скидати з рахунку й роль зовнішніх чинників. У випадку України найбільше значення мали підтримка Заходу (більш або менш сприятлива, а в окремих випадках і зовсім неадекватна) та «російський фактор»: економічна залежність від колишньої метрополії, її намагання втримати Україну в «євразійському просторі», втручання у виборчі кампанії тощо. Активне політичне дистанціювання України від Росії (з метою зберегти незалежність) за відсутності західних інвестицій (знову ж таки через повільні й непослідовні реформи) призвело до стійкого й дуже глибокого падіння виробництва та соціального зубожіння.

Зовнішньополітичні чинники не є головними з точки зору успішності переходу. Проте, оцінюючи поступ України до ринку й демократії, слід враховувати, що намагання молоді держави самоствердитися на міжнародній

⁸⁹ Balcerowicz L. Understanding Postcommunist Transitions // Journal of Democracy. — 1994. — Vol. 5. — No. 4 (October). — P. 75-89.